

УДК 342.51:94(477)».../084»

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.8>

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ЦАРСЬКОЇ ВЛАДИ У СКІФСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Гутів Б.І.,

*доктор філософії в галузі знань «Право»,
доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8535-3590
e-mail: bohdan.gutiv@lnu.edu.ua*

Гутів Б.І. Юридична природа царської влади у Скіфській державі.

У статті здійснено комплексний аналіз юридичної природи царської влади у Скіфії у контексті правових, політичних і сакральних чинників, що визначали функціонування влади у скіфському суспільстві. Зосереджено увагу на правових засадах легітимації царської влади, особливостях її функціонування та зв'язку з елементами сакрального і звичаєвого порядку, а саме, які правові засади лежали в основі його правління, та яку роль відігравали звичаєві, військові та релігійні елементи в юридичному обґрунтуванні його статусу.

Особлива увага приділяється аналізу джерел античної традиції, передусім праць Геродота, Страбона, Юстина, а також низці праць українських та іноземних науковців, які надали цілісну картину уявлень про право, владу та політичну організацію скіфів. У статті доведено, що скіфський цар не був лише військовим лідером, а й виконував функції вищого судді, адміністратора та сакрального посередника між богами і людьми. Окрім того, автором виокремлено дипломатичну функцію царя, оскільки саме він виступав єдиним легітимним представником Скіфії на міжнародному рівні. Саме він укладав угоди, приймав послів, дарував подарунки та демонстрував свою велич через міждержавні церемонії. Тобто, царська влада у Скіфії не мала чітко розмежованих гілок, а зосереджувала в собі усі ключові владні повноваження, що надає їй характеру централізованої традиційно-правової моделі управління.

Глава держави Скіфів переважно спирався на звичаєве право, що передавалося усно, регулювало взаємини в межах племені та підтримувало авторитет правителя. Цар виступав не лише гарантом цих норм, а й їхнім живим уособленням, що зумовлювало тісний зв'язок права з особою монарха. Водночас, у роботі підкреслюється, що така форма влади була цілком відповідною до соціальної структури кочового суспільства, в якому необхідність швидкого прийняття рішень і авторитет сили поєднувалися з глибоким ритуальним та релігійним змістом.

Таким чином, юридична природа царської влади у Скіфії – це явище, що формувалося на основі синтезу звичаєвих правових норм, сакральної ідеології та політико-військових потреб, та відображає специфіку державності у скіфському середовищі. Така модель влади відповідає політико-правовим особливостям кочової цивілізації та є важливою складовою у розумінні розвитку архаїчних форм державності.

Ключові слова: глава держави, царська влада, Скіфія, скіфи, скіфський цар.

Hutiv B.I. The legal nature of royal power in the Scythian state.

The article provides a comprehensive analysis of the legal nature of royal power in Scythia in the context of legal, political and sacred factors that determined the functioning of power in Scythian society. The author focuses on the legal basis for the legitimation of royal power, the peculiarities of its functioning and its relationship with elements of the sacred and customary order, namely, what legal principles underpinned his rule and what role customary, military and religious elements played in the legal justification of his status.

Particular attention is paid to the analysis of the sources of the ancient tradition, primarily the works of Herodotus, Strabo, Justin, as well as a number of works by Ukrainian and foreign scholars, that provided a holistic picture of ideas about the law, power and political organisation of the Scythians.

The article proves that the Scythian king was not only a military leader, but also served as a supreme judge, administrator and sacred mediator between the gods and people. In addition, the author singles out the diplomatic function of the king, since he was the only legitimate representative of Scythia at the international level. It was he who concluded agreements, received ambassadors, gave gifts and demonstrated his greatness through interstate ceremonies. In other words, the royal power in Scythia did not have clearly delineated branches, but concentrated all key powers, which gives it the character of a centralised traditional legal model of governance.

The head of the Scythian state mainly relied on customary law, which was transmitted orally, regulated relations within the tribe and supported the authority of the ruler. The king acted not only as a guarantor of these norms, but also as their living embodiment, which determined the close connection of law with the personality of the monarch. At the same time, the work emphasises that this form of government was fully consistent with the social structure of nomadic society, in which the need for quick decision-making and the authority of force were combined with deep ritual and religious meaning.

Thus, the legal nature of royal power in Scythia is a phenomenon that was formed on the basis of a synthesis of customary legal norms, sacred ideology and political and military needs, and reflects the specifics of statehood in the Scythian environment. This model of government corresponds to the political and legal features of nomadic civilisation and is an important component in understanding the development of archaic forms of statehood.

Key words: head of state, royal power, Scythia, Scythians, Scythian king.

Постановка проблеми. Юридичний аналіз форм і механізмів реалізації влади в архаїчних суспільствах становить важливий напрям міждисциплінарних досліджень, що поєднують правознавство, історію, археологію та антропологію. У цьому контексті особливого значення набуває вивчення політико-правової організації скіфського суспільства – одного з найвпливовіших кочових утворень давнього світу. Незважаючи на значну увагу до культурної, військової та економічної історії Скіфії, юридична природа царської влади як базового інституту управління залишається недостатньо висвітленою в науковому дискурсі.

Проблема полягає у відсутності системного дослідження скіфської царської влади саме як правового явища – такого, що функціонувало у межах звичаєвого права, сакральних уявлень і традиційної легітимації. Переважна частина сучасних інтерпретацій опирається на античні джерела, зокрема на описи Геродота, Страбона та Юстина, однак ці свідчення здебільшого репрезентують зовнішнє бачення, позбавлене глибшого юридичного контексту. Водночас залишаються відкритими питання щодо джерел правового авторитету царя, співвідношення його сакральної, адміністративної та судової ролі, а також формального і неформального регулювання суспільних відносин у межах скіфського правопорядку.

Актуальність дослідження зумовлена потребою у комплексному переосмисленні природи влади в ранньодержавних і протодержавних структурах, зокрема у кочовому середовищі. Аналіз юридичної природи царської влади у Скіфії дозволяє не лише з'ясувати особливості правового мислення у скіфському соціумі, а й розширити уявлення про варіативність форм владних відносин у доцивілізаційних суспільствах. Такий підхід також сприяє глибшому розумінню еволюції правових інститутів у контексті євразійського культурного простору.

Відтак, **метою** статті є визначення юридичної природи царської влади у Скіфії та її інституціональних форм.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти становлення, природу та функції інституту глави держави у Скіфії досліджували такі українські вчені, як І.Й. Бойко, Б.Й. Тищик, В.Ф. Верстюк, М.Ю. Відейко, О.А. Гавриленко, М.С. Грушевський, В.С. Кульчицький, Б.М. Мозолевський, Ю.В. Олійник, В.Д. Рогожин, А.Й. Тацій та ін. Серед іноземних науковців доцільно виділити Т. Райс, Р. Ролле, Т. Сулімірського та Т. Тейлор.

Виклад основного матеріалу. Скіфи – могутній іраномовний народ, який упродовж VII–III ст. до н. е. відігравав провідну роль у політичному житті Північного Причорномор'я. Поблизу давньогрецького міста Ольвія жили калліпиди, або як їх ще називали, елліно-скіфи, на північ від них – аллазони. Ще далі на північ мешкали скіфи-орачі, на схід від них – скіфи-землероби. У степах на схід від Борисфена-Дніпра проживали скіфи-кочовики, а на берегах Меотіди (Азовського моря) та у степовому Криму кочували царські скіфи [1, с. 16]. Спочатку це була група кочових племен, які не мали чіткої організації, проте кожне з них очолював цар.

Відомий археолог Б. М. Мозолевський підкреслює, що особливе, панівне становище в країні займали т. зв. царські скіфи, які вважали інші племена своїми підданими [2, с. 14]. Це свідчить про існування соціальної стратифікації та домінування певної еліти над рештою населення. Царські скіфи контролювали основні ресурси та мали привілейоване становище, що забезпечувало їм лідерство у політичних та військових справах.

Про наявність у цього населення царської влади свідчать дослідження поховальних пам'яток. Яскравим прикладом є курган Переп'ятиха на Київщині. Тривалий час його трактували як належний скіфському царю VII ст., однак сьогодні його розглядають як вірогідне місце поховання місцевого володаря – співправителя скіфського царя. Археологічні дослідження показали, що сусідні поселення зазнавали нападів з боку скіфів, а знахідки стріл на відкритих поселеннях цього часу свідчать і про спустошення околиць [3].

Рената Ролле у праці «The World of the Scythians» зазначає, що у певні періоди історії Скіфії влада не була сконцентрована в руках лише одного царя. Навпаки, наскільки можна судити з письмових джерел, правління одночасно здійснювали три царі, з яких один мав домінуючий статус – честь, функції та ранг «царя над царями», і його резиденція знаходилася у найбільшому з трьох царств [4, с. 117]. Тобто йдеться не просто про ритуальну чи почесну функцію, а про справжній центр прийняття рішень у масштабах усієї Скіфії. Водночас це свідчить, що скіфське царство мало елементи конфедерації – кожен цар, ймовірно, мав свою територіальну базу та підлеглих, однак один з них мав вирішальний голос.

Незважаючи на кочовий спосіб життя, вже у VI-IV ст. до н. е. утворилася скіфська рабовласницька держава – Велика Скіфія, де існувала розвинена соціально-політична структура з царем на вершині ієрархії. А саме, скіфський цар Атей усунув інших царів й узурпував усю владу. Він прожив довге життя і до 40-х років I ст. до н. е. зумів об'єднати під своєю владою майже всю країну від Азовського моря до Дунаю та перетворити Скіфію в могутнє царство. Центр держави Атея був розташований на нижньому Дніпрі, де наприкінці V ст. до н. е. виникло велике укріплене поселення, т. зв. Кам'янське городище в районі сучасного Нікополя. Однак сутичка скіфів у 339 р. до н. е. з македонським царем Філіппом II завершилася поразкою і загибеллю у битві 90-річного скіфського царя Атея. Щоправда, царство скіфів збереглося, хоча його розміри значно зменшилися. Скіфія залишалася все ще сильною з економічного та воєнного поглядів. Як свідчать писемні й археологічні джерела, царство, створене Атеєм, існувало близько півтора століть – з IV до III ст. до н. е. [5, с. 18; 6].

Одним з основних джерел, завдяки якому ми можемо черпати відомості про Скіфію, зокрема про походження та правовий статус царської влади, є праця Геродота «Історії», зокрема книга IV (Мельпомена). Давньогрецький історик стверджує, що скіфська монархія мала божественне походження. Згідно з легендою, першим царем був Таргітай, а «батьками цього Таргітая, як вони кажуть, але я цьому не вірю, були, за їхнім твердженням, Зевс і дочка бога ріки Борісфена» [7, с. 181], що надавало правителю сакральну легітимність. Таким чином, влада царя спиралася на подвійне джерело: родове (династичне) і божественне. Це створювало основу для права царя керувати не лише як вождь, а як носій вищої волі богів.

Історії відомі імена таких скіфських царів, у т. ч. як правителів, так і династій: Агаєт, Агар, Айліс, Акрос, Аргот, Аріант, Аріапейт, Атей, Гнур, Екатай, Емінак, Ідант, Іданфірс, Ішпакай, Лік, Мадій, Октамасад, Палак, Партатуа, Савлій, Саріак, Скіл, Скілур, Скопасій, Спаргапейт, Таксакій, Танусак, Феніус Фарсаїд, Харасп, Ходарз, Яндіс. Слід звернути увагу, що за стародавніми поняттями словом «династ», яке, зокрема, використовував Геродот, позначалися невеликі володарі в негрецьких землях. Отож, насамперед сама наявність такої кількості правителів свідчить про розвинуту систему державного управління та певну історичну тяглість влади [8, с. 42].

Влада царя була спадковою і необмеженою, йому належала законодавча, виконавча, військова, судова влада, а іноді цар виконував і функції жерців, очевидно, базуючись на уявленні про божественне походження царської влади [8, с. 42]. М. Грушевський характеризував державний лад Скіфії як такий, якому притаманні елементи деспотичної монархії [9, с. 89]. На думку Ю. Олійника, точнішим було б визначення Скіфії як ранньодержавного утворення з елементами як монархічного, так і аристократичного правління, оскільки централізована влада царя поєднувалася з певною автономією окремих племінних об'єднань та впливом військової аристократії [8, с. 42]. Ми погоджуємось з таким твердженням, оскільки цар залежав від підтримки знаті та військової аристократії, яка становила соціальну опору правителя. Також влада царів обмежувалася Радою

старійшин, іноді ж відбувалися і більш представницькі збори населення, де розв'язувалися найважливіші питання внутрішнього і зовнішнього життя [2, с. 14]. Без їхньої згоди ухвалити важливі рішення було складно, а іноді – неможливо.

У скіфів, як у багатьох кочових іранських народів, законодавство не існувало у кодифікованій формі. Нема згадок і про конкретні «законои» скіфів, однак опис обрядів, покарань і судових процедур вказує на наявність сталої правової традиції, яку контролював цар.

Основним джерелом права був звичай, перетворений з деякими змінами на звичаєве право. Як засвідчують наративні джерела, скіфське право було досить консервативним. Скіфи уникали запозичення чужоземних звичаїв, особливо еллінських. Геродот також підкреслює велику роль звичаєвого права, якого скіфи суворо дотримувалися. Будь-яка спроба порушити традиції могла спричинити негативну реакцію народу. Ілюстративним прикладом є історія царя Скіла, сина Аріпейта. За повідомленням Геродота, Скіл був страчений своїми підданими за поклоніння грецьким богам і відхід від скіфських традицій [7, с. 199]. Це свідчить про те, що народ мав право на відсторонення царя, який втрачав легітимність у їхніх очах.

Поряд зі звичаєм досить рано з'являється й інше джерело права – норми, встановлені царською владою [10, с. 18]. Так, цар мав право видавати правові норми, що діяли нарівні зі звичаєвим правом та рішеннями Народних зборів [11, с. 20]. Це вказує на його законодавчі повноваження та вплив на правову систему ранньої Скіфії.

Цар видавав норми не лише одноособово як глава держави, а і брав участь у нормотворенні, входячи до складу колегіальних органів. До прикладу, Геродот зазначає: «Вони мають бути присутніми на нарадах геронтів, яких буває двадцять вісім... якщо не приходять, то голос мають їхні родичі» [7, с. 275].

Окрім законодавчої функції у сучасному розумінні цього терміну, цар здійснював важливу функцію нагляду за додержанням правових звичаїв у державі. Так, Геродот подає опосередковані свідчення про наявність правових норм і традицій, які зберігаються та втілюються через владу царя: «У скіфів існує звичай присягатися біля царського вогнища, якщо йдеться про дуже важливу присягу. І одразу хапають названого і відводять туди, де скажуть, що він порушив свою клятву, і ворожба ясно показує, що він, заприсягавшись біля царського вогнища, порушив присягу і через це захворів цар. Проте він уперто заперечує, що порушив присягу, і категорично протестує. Отже, коли він заперечує, цар запрошує інших ворожбитів. І коли й вони, подивившись на свої прутики, визнають його за порушника клятви, тоді йому негайно відрубують голову» [7, с. 195]. Марк Юніан Юстин у праці «Скорочення твору Помпея Трога» зазначає: «У них злочин вважається прокляттям, а порушення звичаю – гіршим за смерть... Скіфський народ... підкорявся царям, яких обирали не через амбіції, а за доблесть... їхні царі правили не владою, а авторитетом» [12]. Це дає нам уявлення про скіфського царя як лідера, чий функції переважно базуються на особистій владі і впливі, а не на формальній адміністративній структурі, та свідчить про важливу моральну функцію царя як символу та охоронця звичаєвого права.

Цар у Скіфії виконував багатофункціональну роль у керівництві державою, відсутність формальної бюрократії та сакральний статус дозволяли йому здійснювати різноманітні адміністративні, військові та релігійні функції [13].

Однією з основних функцій царя був контроль за збором податків. У системі виконавчої влади данина була не просто ресурсом, а й інструментом контролю та легітимації влади. Це бачимо у Страбона в описі «сильних царів», які мали і військо, і багатства: «У них царює найсильніший... з тих, хто може утримати владу не лише силою, а й здобиччю та дарами» [14]. Відповідно, той, хто отримував данину, правив; а той, хто не міг її зібрати, втрачав авторитет.

Царі займали особливе місце у соціально-економічній структурі Скіфії. Тут земля не була індивідуальною приватною власністю в розумінні класичних аграрних держав, і, як зазначає проф. І.Й. Бойко, верховна власність на землю належала саме царю, який встановлював порядок користування пасовищами та землями [5, с. 19-20]. Підконтрольність земель і пасовищ царю дозволяла уникати збройних конфліктів між родами, впроваджувати опосередкований розподіл ресурсів та забезпечувати стабільність у структурі влади. Саме завдяки цьому цар утверджувався не лише як політичний лідер, а й як гарант економічного балансу у кочовому суспільстві.

У скіфському суспільстві, як і в багатьох інших кочових культурах, авторитет царя значною мірою спирався на його особисті якості, зокрема військову доблесть, здатність вести за собою та харизматичне лідерство. Війна для скіфів була не лише способом захисту території, а й ключовим

механізмом перерозподілу ресурсів, розширення впливу й утвердження влади царя. Цар виступав верховним стратегом – ініціатором воєнних дій, координатором племен та керівником військової організації. Страбон згадує про вміння скіфських царів мобілізувати великі загони вершників: «Вони ведуть за собою тисячі кіннотників, що з'являються за першим закликком царя...» [14].

Геродот у IV книзі наводить епізоди, коли царі скіфів особисто ведуть перемовини, формують тактичний план і контролюють перебіг кампанії. Поміж царів особливо виділяється образ царя Іданфірса, який відповідає перському царю Дарію гідно і самостійно, вказуючи на незалежність своєї влади. У відповідь на вимогу Дарія підкоритися, скіф заявляє: «Я не тікаю перед тобою, персе, і не боюся тебе. Але я не звик коритися чужинцям» [7, с. 127]. Цей приклад свідчить про суверенний статус скіфського царя як володаря, що діє на власний розсуд, без підпорядкування зовнішній силі. Така позиція неможлива без опори на військову силу, політичну підтримку племен і визнання серед воїнів.

Окрім цього, царі ухвалювали рішення під час загроз, не орієнтуючись на більшість, а керуючись гідністю та патріотизмом: «І найдостойнішою була думка царів, а думка більшості зводилася до того, що їм вигідніше віддалитися... Але думка царів була воювати до останнього...» [7, с. 182].

Важливу функцію царі виконували у судовій сфері. Цар скіфів виступав як верховний суддя, що мав остаточне слово у вирішенні спірних питань та конфліктів. Піддані скіфів зверталися до царя в разі серйозних суперечок, і лише він мав повноваження вирішувати їх на кінцевому етапі. Р. Ролле зазначає, що царська судова влада була непохитною, і рішення царя не підлягали оскарженню. Ця функція у скіфському суспільстві не була чітко відділена від інших владних механізмів, адже виконання норм звичаєвого права, забезпечення дисципліни, підтримка порядку – усе це покладалося безпосередньо на главу держави. Страбон описує скіфів як надзвичайно дисципліноване суспільство, де цар мав реальну і невід'ємну каральну владу: «Скіфи суворі в карах і не терплять ослууху, бо все тримається на військовій дисципліні і страху перед владою»; «Правитель у них сам є суддею, володарем і месником; і його рішення – закон для всіх» [14]. Це засвідчує монархічний характер каральної влади царя, без поділу на гілки влади, властивого класичній державі.

Цар у скіфів був не лише політичним лідером, а й жерцем, відповідальним за збереження сакрального порядку: «Те священне золото пильно оберігають їхні царі... приносять йому щедрі жертви... просять його захистити їх» [7, с. 181]. Це «небесне золото» (плуг, ярмо, сокира, чаша) було символом божественного визнання влади царя. Будь-яке порушення ритуалів каралося смертю, що підкреслює священний статус царської особи. Про це свідчить і структура поховальних ритуалів, які передбачали суворе дотримання ієрархії та покарання за зневагу до царської особи, навіть після смерті: «Поховання з кількома людськими жертвами... були чужими для інших номадів, але для скіфських царів стали нормою... Вони, очевидно, символізували божественне походження царської влади» [15].

Одним із важливих аспектів царської влади була дипломатія. Скіфські царі активно вступали у взаємовідносини з грецькими полісами Північного Причорномор'я, з Перською державою, Фракією та іншими сусідами. Цар виступав єдиним легітимним представником Скіфії на міжнародному рівні. Саме він укладав угоди, приймав послів, дарував подарунки та демонстрував свою велич через міждержавні церемонії.

Археологічні знахідки вказують на розвинуту систему дипломатичних контактів, зокрема присутність предметів грецького, перського, фракійського походження у курганах царів. Наприклад, у кургані Солоха було знайдено золоту пектораль, що свідчить про тісні культурні і політичні зв'язки з еллінським світом [2, с. 147]. Царська дипломатія базувалась на персональному авторитеті монарха та його здатності вразити союзників або противників багатством і символами влади. Це ще раз підкреслює важливість репрезентативної функції царя як у війні, так і в мирі.

Відносини скіфів з греками були багатовимірними: торгівля, культурний обмін, військові союзи, а іноді конфлікти. Саме через постійні контакти з грецькими полісами (Ольвія, Херсонес, Пантікапей тощо) скіфський цар опинявся в центрі міжцивілізаційної взаємодії. Царська влада у Скіфії набула нових рис під впливом грецьких уявлень про монархію, а також завдяки активній грецькій дипломатії. Античні автори подавали скіфських правителів як рівноправних монархів, які мали авторитет і визнавалися як легітимні керманічі варварського світу. Один із найвідоміших прикладів – це образ царя Атея (IV ст. до н. е.), який проводив активну дипломатичну політику, виступав як союзник або суперник грецьких полісів і навіть встановлював контроль над деякими з них.

Висновки. Юридична природа царської влади у Скіфії є складним і багатовимірним явищем, що формувалося на перетині правових норм звичаєвого права, сакральної легітимації влади та військово-політичної необхідності. Аналіз писемних джерел, зокрема Геродота, Юстина, Страбона, а також археологічних матеріалів та праць сучасних українських й іноземних дослідників дозволяє дійти таких висновків.

По-перше, царська влада у Скіфії, з одного боку, мала персоніфікований характер – вона зосереджувалася в руках окремого правителя або династичної лінії, легітимованої як військовими перемогами, так і сакральною роллю у взаємозв'язку з богами, так як цар поставав не лише як політичний лідер, а й як гарант священного порядку. А з іншого, прийняття певних рішень не обходилося без участі Ради старійшин та привілейованої знаті.

По-друге, юридичне підґрунтя царської влади опиралося на звичаєве право, а не на писане законодавство. Скіфські правові норми передавалися усно, були тісно пов'язані з традиціями та міфологічним спадком, що підтверджує важливість дотримання «спадкової справедливості» та неписаних законів предків. Цар був вищим арбітром у конфліктах та суперечках, що надає йому функції верховного судді. Проте, це судочинство було не кодифікованим, а базувалося на авторитеті, звичаях та традиційних уявленнях про справедливість.

По-третє, політична влада царя була водночас адміністративною та виконавчою, що дозволяє говорити про концентровану юридичну модель влади, яка не передбачала розділення на гілки влади, притаманні пізнішим правовим системам. Юридична природа царської влади тісно перепліталася з військовою функцією правителя. Саме військовий успіх був одним із головних чинників легітимації влади. Цар очолював війська, розподіляв здобич і забезпечував захист народу – отже, він виступав як носій сили, яка у скіфському уявленні дорівнювала праву.

По-четверте, сакральний вимір царської влади відіграв фундаментальну роль у її юридичному осмисленні. Цар вважався посередником між людьми і богами, виконував релігійні обряди та забезпечував виконання божественних норм, що надавало його владі характеру теократичної легітимації.

Отже, юридична природа скіфської царської влади характеризується поєднанням традиційного звичаєвого права, сакральної легітимації та реальної виконавчо-військової сили. Така модель влади була органічною частиною соціально-політичного ладу кочового суспільства і відповідала його потребам у стабільності, авторитеті та захисті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Гуржій О.І. Історія України / за ред. В.А. Смолія. Київ: Альтернативи, 1997. 472 с.
2. Мозолевський Б.М. Скіфський степ / Київ: Наукова думка, 1983. 176 с.
3. Відейко М.Ю. Нарис п'ятий. Витоки державності в історико-географічному ареалі України в прадавню добу. *Українська державність: історико-правничі нариси. Нарис шістнадцятий* / за заг. ред. В.А. Смолія. Київ: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. С. 118–145.
4. Rolle R. The World of the Scythians / translated by F. G. Walls. Berkeley: University of California Press, 1989. 141 p.
5. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
6. Історія держави і права України: у двох томах: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 2003. 656 с.
7. Геродот. Історії: у 9 кн., що їх називають музами / пер. з давньогрец. А.О. Білецького; ред. кол.: П.П. Толочко (відп. ред.), А.С. Русаєва, М.В. Скржинська, Є.В. Черненко. Київ: Наукова думка, 1993. 576 с.
8. Олійник Ю.В. Скіфська держава та її місце в історії українського державотворення (VII–III ст. до н. е.). *Право України*. 2024. № 12. С. 42–47.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 1: До початку XI віка. Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1904. 655 с.
10. Гавриленко О.А. Основні риси права скіфських ранньодержавних утворень. *Часопис Київського університету права*. 2007. № 1. С. 18–22.

11. Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ: Ін Юре, 2008. 624 с.
12. Justin. Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus / Translated by John Watson. 2 vols. London: William Heinemann, 1912.
13. Rice T. Talbot. The Scythians. Thames and Hudson, 1957.
14. Strabo. Geography / Translated by H. L. Jones. 8 vols. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917-1932.
15. Sulimirski T., Taylor T. The Scythians. Cambridge University Press, 1991.